

Б.Л. Ващук*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВИЗНАННЯ ЦИВІЛЬНИМ ПОЗИВАЧЕМ У КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ

Одним із способів захисту майнових та особистих прав і законних інтересів, порушених злочинном, у кримінальному судочинстві є цивільний позов. Цей інститут був предметом розгляду в роботах таких науковців, як С.А. Александров, С.А. Альперт, В.П. Бож'єв, П.П. Гурєєв, В.Г. Даєв, Е.Ф. Куцова, М.А. Ларін, А.Г. Мазалов, В.Т. Нор, В.М. Савіцький, О.Г. Фіногенов, М.П. Шаламов та ін. Не зважаючи на важливі теоретичні напрацювання в цій сфері, багато питань все ж залишилися поза увагою взагалі або досліджувалися лише поверхово. Питання ґрунтовного теоретичного аналізу правового регулювання інституту цивільного позову у кримінальному судочинстві особливо гостро постає сьогодні, після внесення до КПК істотних змін, які подекуди кардинально змінили засадничі підходи до розуміння певних механізмів захисту прав потерпілих у кримінальному судочинстві. Проте зміни, що були внесені, не завжди мали послідовний та системний характер, що й обумовило наявність протиріч між деякими нормами кримінально-процесуального закону, а також їх невідповідність загальним принципам кримінально-процесуальної діяльності. Все це потребує детального наукового осмислення, яке б дозволило зрозуміти прогалини правового регулювання інституту відносин, які виникають у зв'язку з цивільним позовом у кримінальній справі, а відтак розробити обґрунтовані пропозиції стосовно подальшого вдосконалення КПК, спроба цього буде зроблена у межах цієї статті.

Одна з проблем, над якою варто замислитися, — це законодавче визначення моменту, до якого можливе пред'явлення цивільного позову. На сьогодні цей момент за певних умов може стати правовою перепорою для реалізації прав та/чи обов'язків окремих суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності. Спробуємо детально охарактеризувати глибинну сутність деяких норм КПК щодо цих питань та можливість їх практичної реалізації.

Як відомо, одним із принципів кримінального процесу є публічність. Цей принцип не можна трактувати як активний захист держави, суспільства від злочинних посягань поза залежністю від інтересів окремої особистості, оскільки неможливо проявити турботу про благо держави, ігноруючи при цьому інтереси окремої особистості. Публічний інтерес — це не тільки інтерес держави і суспільства в цілому, але й інтерес особистості¹. Досудове розслідування повинно бути спрямоване не лише на встановлення осіб, які вчинили злочин із тим, щоби притягти їх до кримінальної відповідальності, але й на вирішення завдань, пов'язаних із цивільно-правовою відповідальністю обвинувачених і осіб, які відповідно до закону несуть матеріальну відповідальність за результати злочинної діяльності обвинувачених². Саме органи досудового розслідування зобов'язані в силу принципу публічності здійснювати доказування заявленого цивільного позову, тобто вчиняти процесуальні дії, спрямовані на встановлення його підстави, розміру, способу відшкодування тощо. Шляхом здійснення такої діяльності держава певним чином прагне захистити особу, її права та охоронювані законом інтереси від суспільно-небезпечних діянь, перелік яких вона й встановлює.

© Ващук Б.Л., 2005

* аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

¹ Алиев Т.Т., Громов Н.А. Основные начала уголовного судопроизводства. — М.: "Книга сервис", 2003. — С. 41.

² Батуев В.В. Обеспечение при расследовании преступления гражданского иска потерпевшего: Дисс. ... к.ю.н., М.: 1999. — С. 180.

Але нинішня побудова кримінально-процесуального закону щодо регулювання відносин, пов'язаних із цивільним позовом у кримінальній справі, фактично робить неможливим практичне виконання цього обов'язку у всіх випадках його (цивільного позову) пред'явлення.

Відповідно до ч. 3 ст. 28 КПК цивільний позов може бути пред'явлений як під час дізнання та досудового слідства, так і під час судового розгляду справи, але до початку судового слідства. Досудове слідство слід вважати завершеним після складання обвинувального висновку та затвердження його прокурором. З цього моменту орган досудового розслідування позбавлений права вчиняти будь-які дії, спрямовані на збирання доказів, у тому числі і тих, які б могли слугувати засобами доказування цивільного позову. Тобто, він на цьому етапі позбавлений законної можливості здійснювати доказування в кримінально-процесуальному розумінні (як в цілому у справі, так і частині, що стосується цивільного позову). Проте потерпілому закон все ж надає право заявити цивільний позов і після складання та затвердження обвинувального висновку, отже, на етапі, коли орган досудового розслідування не наділений процесуальним правом здійснювати доказування характеру і розміру цього цивільного позову. Можна зробити висновок, що в цих випадках орган досудового розслідування не може виконати свій обов'язок, передбачений у КПК, щодо доказування цивільного позову. Тому маємо доволі абсурдну ситуацію: з одного боку потерпілий має право заявити цивільний позов і після закінчення досудового розслідування, доказування якого зобов'язаний здійснювати орган, що веде процес; а з іншого — цей орган, слідуючи букві закону, фактично, позбавлений юридичної можливості виконати цей обов'язок. Тому за таких обставин можливим є лише обґрунтування заявленого цивільного позову вже наявними в кримінальній справі доказами, яке здійснює прокурор безпосередньо під час судового розгляду. Водночас таке обґрунтування не можна визнати доказуванням.

Фактично існує ситуація, яка змушує цивільного позивача в описаних випадках самостійно здійснювати збирання доказів, які б стосувалися заявленого ним позову, оскільки органу досудового розслідування робити це після завершення досудового розслідування не дозволяє закон. Або ж просто не буде передумов, які б забезпечили об'єктивне і правильне розв'язання цивільного позову у кримінальному провадженні. На перший погляд, може видатися, що дане питання є не достатньо гострим та актуальним, оскільки потерпілому надана можливість заявити цивільний позов і на досудових стадіях процесу. Як зазначає Верховний Суд України, деякі слідчі переконують потерпілих не заявляти цивільний позов у ході слідства, а зробити це під час розгляду справи в суді. З урахуванням того, що потерпілі, як правило, не обізнані з положеннями закону і при цьому досить рідко запрошують захисників для участі в судовому процесі, їхні права та законні інтереси, особливо в частині відшкодування заподіяної злочином шкоди, у багатьох випадках залишаються зовсім незахищеними³. Якщо ж потерпілий певним чином "запізнився" і не заявив цивільний позов на досудових стадіях процесу та зробить це після завершення досудового розслідування, то з цього ніби випливає, що державу, в особі уповноважених нею органів, не хвилює питання доказування такого цивільного позову, вона ніби знімає з себе цей обов'язок. Проте така постановка питання не може бути прийнятною. Доказування цивільного позову є обов'язком органів досудового розслідування в усіх випадках, незалежно від того, коли позов пред'явлено. Отож, надаючи будь-яке право учасникам процесу (в даному випадку заявити цивільний позов після завершення досудового розслідування до початку судового слідства у справі), держава повинна подбати, щоб це право в майбутньому змогло принести реальний об'єктивний результат, законом повинні бути передбачені всі необхідні практичні гарантії його реалізації. В протилежному випадку сенсу надання права немає, оскільки воно залишиться простою декларацією. Таку ситуацію, власне, і спостерігаємо за описаних умов.

³ Практика застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів // Архів Верховного Суду України.

Варто зауважити, що до проведення так званої “малої судової реформи” в 2001 році подібних питань не виникало. В результаті цієї реформи були внесені істотні зміни в КПК, в тому числі розширена дія принципів змагальності та диспозитивності, а суд став здійснювати лише функцію вирішення кримінальної справи по суті і не вправі виконувати будь-яку іншу діяльність, в тому числі пов’язану з доказуванням. До внесення цих змін суд мав можливість здійснювати доказування цивільного позову, більше того, він за власною ініціативою міг відшкодувати потерпілому заподіяну шкоду навіть за умови, що цивільний позов не був заявлений. Тому ніяких питань, пов’язаних з доказуванням цивільного позову не виникало. Як бачимо, зміни, які були внесені до КПК не носять послідовного та системного характеру, що й зумовлює на сьогодні невідповідність, а подекуди й суперечність окремих його норм між собою.

Варто погодитися з В.Г. Даєвим, що інститут цивільного позову і пов’язана з ним діяльність державних органів рівною мірою покликані забезпечити дотримання прав та законних інтересів не тільки цивільного позивача, але також обвинуваченого і цивільних відповідачів⁴. А тому доречно буде звернути увагу й на ту обставину, що через надану потерпілому законодавчу можливість пред’явити цивільний позов у стадії судового розгляду (до початку судового слідства у справі), не виключеним є існування обставин, за яких цивільний відповідач (а за великим рахунком і цивільний позивач як самостійний суб’єкт процесу) буде обмежений у праві на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи. Розглянемо цю ситуацію більш детально.

Як впливає з правового регулювання, передбаченого в КПК, пов’язаного з моментом, до якого можливе пред’явлення цивільного позову, цілком реальною може стати ситуація, коли до початку судового розгляду справи цивільного відповідача як учасника процесу ще взагалі не існує, оскільки цивільний позов не заявлено. Якщо ж потерпілий заявляє цивільний позов після початку судового розгляду то, відповідно, за таких обставин цілком логічно, цивільного відповідача може бути притягнуто до участі у справі як учасника процесу не раніше, ніж заявлено цивільний позов, тобто після початку судового розгляду у справі. Однак, кінцевим моментом, коли ще є можливим ознайомлення з матеріалами кримінальної справи — період після призначення справи до судового розгляду (ст. 255 КПК України). З початком безпосереднього судового розгляду у справі, виходячи з аналізу відповідних норм КПК, цивільний відповідач, як і інші учасники процесу, втрачає процесуальне право ознайомитися з матеріалами кримінальної справи. Це право вони одержать не раніше, ніж після завершення розгляду справи по суті і постановлення в ній вироку (ч. 4 ст. 349 КПК України). Тому, як і при розгляді попередньої проблеми, доводиться констатувати суперечливість ситуації, обумовленої недосконалістю кримінально-процесуального законодавства щодо визначення моменту, до якого можливе пред’явлення цивільного позову. З одного боку закон надає цивільному відповідачу право знати матеріали кримінальної справи, що стосуються цивільного позову, а з іншого — не надає процесуальній можливості зреалізувати це право у всіх випадках залучення його до участі у справі. Це, зокрема, стосується описаної ситуації, тобто коли цивільний відповідач як учасник процесу залучається до участі у справі лише після початку її судового розгляду.

Тож можна зробити висновок, що чинний КПК ставить у залежність можливість реалізації права цивільного відповідача на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи в частині цивільного позову від моменту його (цивільного позову) заявлення, тобто від суб’єктивної волі іншого учасника процесу — потерпілої від злочину особи. Такий стан речей, за якого цивільний відповідач позбавлений можливості реалізувати одне з своїх невід’ємних прав, і більше того, коли в одних випадках цивільний відповідач реально має значно більший обсяг прав, ніж в інших, обумовлених лише людським фактором (суб’єктивним чинником), не можна визнати таким, що відповідає засадам кримінального судочинства. На перший погляд, може з’явитись переконання, що аналізована проблема позбавлена сенсу, оскільки обвинувачений має цілком реальною процесуальну можливість ознайомитися з

⁴ Даев В.Г. Современные проблемы гражданского иска в уголовном процессе. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1972. — С. 17.

матеріалами кримінальної справа, а також необхідні гарантії реалізації цього права. Однак насправді це не так. Не можна ототожнювати обвинуваченого та цивільного відповідача, оскільки це два цілком самостійні учасники процесу. Якщо щодо обвинуваченого ведеться кримінальне переслідування, то на цивільного відповідача може бути покладена *лише* матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну злочинними діями обвинуваченого. Більше того, оскільки однією з необхідних умов притягнення до матеріальної відповідальності в якості цивільного відповідача є наявність його вини в неналежному вихованні і нагляді за неповнолітнім, то мають місце випадки, коли неповнолітні з метою зняти з себе матеріальну відповідальність за заподіяну ними шкоду, оговорюють осіб, які їх виховують. За такої ситуації нерідко батьки (усиновителі), опікуни, піклувальники чи інші особи як цивільні відповідачі змушені займатися не тільки захистом від пред'явленого у кримінальній справі в зв'язку зі злочинними діяннями неповнолітнього цивільного позову, але й спростуванням його (неповнолітнього) тверджень про їх неналежне відношення до виховання.⁵ Виходячи з описаних обставин, лише з певною долею умовності можна погодитися з запропонованою А.М. Ларіним позицією, що інтереси цивільного відповідача і обвинуваченого, який захищається від пред'явленого обвинувачення, незважаючи на їх тісне переплетіння можуть вступати в протиріччя. В цьому випадку діяльність цивільного відповідача не тільки не співпадає з захистом від обвинувачення, але й протистоїть йому⁶.

Отож, як бачимо, стан сьогоденішнього правового регулювання питань, пов'язаних із моментом, до якого можливе пред'явлення цивільного позову в деяких практичних ситуаціях суттєво обмежує певні права учасників кримінального судочинства, а в окремих випадках взагалі не дозволяє виконувати свої прямі обов'язки, а тому викликає серйозні заперечення.

Вирішення окреслених проблем можливе лише за умови перегляду кінцевого строку можливості пред'явлення цивільного позову в кримінальній справі в бік його звуження, а саме надання права заявляти цивільний позов лише до закінчення досудового слідства у справі. Варто звернути увагу, що така позиція не є новою в кримінальному процесі. Не дивлячись на те, що більшість науковців дотримуються позиції сучасного законодавця, проте ще в 1958 році І.М. Гершман зауважував, що потерпілий може пред'являти цивільний позов тільки у стадії досудового розслідування, в протилежному ж випадку буде утруднено обґрунтування позову, а обвинувачений і цивільний відповідач не зможуть добре підготуватися до заперечень проти нього.⁷ Отож, пропонуємо відповідне положення кримінально-процесуального законодавства, що міститься в ч. 3 ст. 28 КПК України, викласти в наступній редакції: "Цивільний позов в кримінальній справі може бути пред'явлений під час дізнання та досудового слідства, але до моменту його закінчення". Лише подібне правове регулювання здатне забезпечити реальну рівність правових статусів сторін в кримінальному процесі в стадії судового розгляду (ст. 261 КПК України), а отже, і принципів змагальності та диспозитивності (ст. 16¹ КПК України), і відповідно, неухильне виконання і додержання закону.

Лише від волевиявлення потерпілої від злочину особи залежить, чи знайде цивільний позов як один із способів захисту її майнових та особистих немайнових прав і законних інтересів місце в кримінальній справі. Тільки саме ця особа на власний розсуд може визначати заявляти чи ні цивільний позов, і, заявивши його, в будь-який момент провадження у справі (до видалення суду в нарадчу кімнату) може від нього відмовитися. Винятком з цього правила є випадки, коли в силу вимог ч. 2 ст. 29 КПК прокурор пред'являє або підтримує поданий потерпілим цивільний позов про відшкодування збитків, заподіяних злочином, якщо цього вимагає охорона інтересів держави, а також громадян, які за станом здоров'я та з інших поважних причин не можуть захистити свої права.

⁵ Тимошенко А.В. Теоретические и практические вопросы гражданского иска в предварительном расследовании: Дисс. ... к.ю.н. — Челябинск, 2002. — С. 62.

⁶ Ларин А.М. Расследование по уголовному делу и процессуальные функции. — М., 1986. — С. 56-57.

⁷ Гершман И.М. Некоторые процессуальные вопросы гражданского иска в уголовном деле // Советское государство и право. — 1958. — № 1. — С. 120-123.

Однак, після того, як потерпілий все ж пред'явив цивільний позов, подальше провадження щодо нього повністю перебирає на себе держава в особі уповноважених органів, які діють від її імені. А тому цивільний позивач, пред'явивши позов, взагалі може усунутися від його доказування. Поряд із тим, відповідно до ч. 1 ст. 291 КПК України, якщо в судове засідання не з'явиться цивільний позивач (фізична особа) або представник його інтересів, суд не розглядає цивільного позову. Але ж цивільний позивач позов пред'явив і від нього не відмовлявся, а з цього слідує, що він все ж бажає захистити свої права в цей спосіб, реально прагне відшкодування (компенсації) заподіяної йому шкоди. Не можна обходити увагою й ту обставину, що його неявка в судове засідання може бути зумовлена й об'єктивними причинами. Отже, виходить, що в стадії судового розгляду держава вже, фактично, не захищає конкретну особу як частину суспільства від злочинних посягань. Здійснюється лише певний абстрактний захист суспільства в цілому шляхом можливості застосування до підсудного в майбутньому покарання в разі визнання його вини у вчиненні злочину. Інтереси однієї особи, яка прямо потерпіла від цього злочинного діяння, певною мірою нівелюються. І хоча КПК України передбачає, що, відкривши судове засідання, головуючий повідомляє причини неявки відсутніх учасників судового розгляду (ст. 284 КПК), в тому числі і цивільного позивача, він, поряд із тим, імперативно визначає, що коли цивільний позивач (фізична особа) не з'явився, незалежно від причин неявки (хоча вони можуть бути і об'єктивними), його цивільний позов не розглядається.

На перший погляд, може видатися, що така ситуація є перебільшенням, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 291 КПК України суд *може* за клопотанням цивільного позивача розглянути цивільний позов у його відсутності. Однак, "може" не означає зобов'язаний. Тому не винятковими є й варіанти, коли навіть за наявності відповідного клопотання, суд не розгляне цивільний позов у відсутності цивільного позивача. Більше того, інколи можуть існувати об'єктивні обставини, коли цивільний позивач позбавлений реальної можливості заявити таке клопотання.

Всі наведені твердження стосуються лише тих випадків, коли цивільним позивачем є фізична особа. Якщо ж ним є юридична особа, то маємо цілком протилежну ситуацію. Відповідно до ч. 2 ст. 291 КПК України, коли цивільний позов заявлений юридичною особою — підприємством, установою чи організацією — суд розглядає його незалежно від явки цивільного позивача або його представника. З цього можна зробити висновок, що законодавець у питанні можливості розгляду цивільного позову по суті за відсутності цивільного позивача під час судового розгляду робить певну диференціацію залежно від того, є ним фізична чи юридична особа. Цивільний позивач — юридична особа поставлений у процесуально краще становище в праві на відшкодування (компенсацію) шкоди, ніж цивільний позивач — фізична особа.

Ситуація, коли юридична особа має певною мірою більше процесуальних можливостей на відшкодування шкоди, ніж фізична особа, є неприпустимою для українського законодавства, тому, вище наведена норма закону повинна бути переглянута. З метою надання рівних процесуальних можливостей цивільним позивачам — фізичним і юридичним особам — на відшкодування (компенсацію) шкоди в межах кримінального судочинства пропонуємо наслідки неявки цивільного позивача (як фізичної так і юридичної особи) вважати аналогічними до наслідків неявки потерпілого.

Отже, як бачимо, правове регулювання інституту цивільного позову не можна визнати задовільним. Деякі права учасників кримінального судочинства залишаються лише деклараціями. Внаслідок цього інтереси осіб, порушені внаслідок вчинення злочину, залишаються не достатньо захищеними у кримінальному судочинстві, що вимагає відповідного вдосконалення кримінально-процесуального законодавства у цій частині.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального процесу та криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 3 від 11 жовтня 2005 року)*